

opracowania z następnych lat, poza oczywistym powiększaniem bazy źródłowej, koncentrowały się przede wszystkim na problemach chronologicznych; fibule typu Nauheim analizowane w nich były jako jeden z wyznaczników lokalnych faz i horyzontów chronologicznych³. Przeszkodę dla wszelkich dalszych rozważań stanowił również brak katalogu obejmującego swym zasięgiem cały obszar Europy.

Bazę źródłową opracowania stanowi 1905 fibul pochodzących z całej Europy, od Hiszpanii aż po obszar Polski. Wyraźnie widoczna jest przewaga znalezisk z osad (ponad 60%) nad grobowymi (około 17%).

Wychodząc od definicji typu (fibule brązowe o kabłąku w formie wydłużonego trójkąta, o profilu kabłąka płaskim lub lekko wygiętym, czterozwojowej sprężynie z wewnętrzną cięciwą oraz otwartej lub ażurowej pochewce), Autorka przedstawiła główne cechy konstrukcyjne, które stanowiły podstawę dalszych rozważań typologicznych: rodzaje ukształtowania kabłąka (formy A-W), profilowanie kabłąka (A-G), ukształtowanie pochewki (1–8), liczbę zwojów sprężyny (formy 1–5). Bardzo szczegółowo potraktowany został również sposób zdobienia kabłąka: 30 rodzajów zdobienia wzdłużnego oraz 24 poprzecznego.

Na zakończenie rozdziału I omówiona została technika wytwarzania fibul nauheimskich, przy czym Autorka opowiada się za poglądem o odkuwaniu ich z drutu brązowego lub srebrnego (por. grupa L). Chodzi tu więc o ręczną produkcję rzemieślniczą. W tym kontekście bardzo ważne wydają się być słowa K. Striewe (s. 22), że nie można oczekiwać dwu identycznych fibul: „...ponieważ produkcja i zdobienie odbywały się z wolnej ręki, odróżniają się w detalach nawet te fibule, które były wykonane przez jednego rzemieślnika”.

W rozdziale II zawarta została niezwykle rozbudowana analiza typologiczna. Autorka zastosowała tutaj trójstopniowy schemat podziału: grupa – odmiana – pododmiana. Fibule typu Nauheim podzielone zostały na 12 grup (A-L), a każda z nich na liczne odmiany i pododmiany. Jako główne kryterium podziału Autorka przyjęła ukształtowanie kabłąka oraz występujące na nim motywy zdobnicze, mniejszą uwagę zwracając na szczegóły konstrukcyjne fibul.

Jako pierwsza (s. 23–50) omówiona została przez K. Striewe grupa A – klasyczne fibule nauheimskie. Została ona podzielona na 16 odmian, w obrębie każdej odmiany wydzielone zostały liczne pododmiany. Podstawowym kryterium zaproponowanego przez Autorkę podziału jest ornament występujący na kabłąku. Przyjęcie takiego kryterium wydaje się być jednak posunięciem dyskusyjnym, prowadzącym z jednej strony do potraktowania jako drugorzędne tak istotnych cech, jakimi są szczegóły konstrukcyjne fibuli, z drugiej zaś prowadzącym do zbyt szczegółowego podziału grupy. O ile w przypadku odmiany 1 (fibule niezdobione) grupy A podział na 4 pododmiany (A1.1–4) – mimo że składają się one w większości z pojedynczych sztuk – umotywowany jest różnicami konstrukcyjnymi egzemplarzy (pełna pochewka, pochewka pełna zaopatrzona w mały otwór, sprężyna składająca się z 3 tylko zwojów), o tyle w przypadku grupy A2 (fibule o kabłąku zdobionym poprzecznie) przyjęcie jako głównego kryterium podziału właśnie motywów zdobniczych prowadzi do niepotrzebnej komplikacji typologii: jedyny egzemplarz zaliczony do grupy A2.2 występuje przy tym wewnątrz obszaru rozprzestrzenienia grupy A2.1.

³ Np.: W. Krämer, *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*, „Germania”, t. 40:1962, s. 293–317; H. Polenz, *Mittel- und spätlätenezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Ldkr. Offenbach am Main*, Studien und Forschungen N.F., t. 4: 1971; A. Haffner, *Zum Ende der Latènezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer Landes*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, t. 4: 1974, s. 59 nn.; A. Furger-Gunti, *Die Ausgrabungen im Basler Münster I. Die spätkeltische und augusteische Zeit (1. Jh. v. Chr.)*, „Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte”, t. 6: 1979; A. Miron, *Katalog mittel- und spätlätenezeitlicher Grabfunde im Kreis Birkenfeld*, [w:] *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum. Symposium Birkenfeld 1987*, A. Haffner, A. Miron red., „Trierer Zeitschrift”, Beiheft 13: 1991, s. 171–240; S. Rieckhoff, *Überlegungen zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter”, t. 57: 1992, s. 103–121.

Mało przekonujący wydaje się podział na różne odmiany fibul występujących na jednym stanowisku, mających tę samą konstrukcję oraz podobny rodzaj ornamentu. Można to zaobserwować na przykładzie grup A5.1 i A9.3, obejmujących egzemplarze zdobione ornamentem drabinkowym. Jedyny zaliczony do grupy A9.3 egzemplarz pochodzi z *oppidum* w Manching, skąd znanych jest kilka okazów grupy A5.1. Te same uwagi odnoszą się do grup A8.2 i A8.3 (fibule zdobione falistym ornamentem drabinkowym): obydwie egzemplarze zaliczone do grupy A8.3 występują na tych samych stanowiskach co fibule z grupy A8.2 (Alise-Sainte-Reine, Mont Auxois). Przedstawiony przez Autorkę podział materiału ze względu na zdobnictwo jest więc zabiegiem czysto formalnym, nie znajdującym odzwierciedlenia w rozprzestrzenieniu i datowaniu fibul.

Niespójność podziału wynika z niedoceniaenia faktu, że wielość motywów zdobniczych występujących na fibulach odzwierciedla raczej nie podziały regionalne szeroko rozumianej kultury lateńskiej, lecz indywidualne gusta poszczególnych rzemieślników. Na taką możliwość zwraca uwagę również sama Autorka, podsumowując analizę grupy A9.1–5 („fibule z innymi rodzajami ornamentu drabinkowego”) stwierdzeniem (s. 41), że zestawione w tej grupie fibule „...nie tworzą żadnej spójnej całości i przedstawiają raczej indywidualne wariacje omawianego ornamentu”.

W tym kontekście nieprzekonywająco wygląda przedstawiona przez Autorkę na przykładzie grupy A8 próba udowodnienia, że szczegóły ornamentu widoczne na fibulach są na tyle dystynktywne, że mogą odzwierciedlać zasięg pewnych stref kulturowych. Zdaniem K. Striwe fibule o kabląku zdobionym przy brzegach ornamentem drabinkowym, a na środku ornamentem falistej drabinki (A8.5–A8.6 – ogółem 6 sztuk) występują wyłącznie w południowej Francji. Taki sam ornament ma jednak następną z wydzielonych grup (A8.7), składająca się z dwu egzemplarzy pochodzących z rejonu Mozeli. Logiczną konsekwencją byłoby więc połączenie wszystkich tych pododmian. Podobne zastrzeżenia co do nadmiernej typologizacji odnieść można do całej grupy A.

Interesująco przedstawia się możliwość nieco innego spojrzenia na tę grupę. W tabeli 1 zebrane zostały pododmiany z siedmiu różnych wydzielonych przez Autorkę odmian grupy A.

Analiza przedstawionego materiału i nowa możliwość jego opracowania ukazane w tabeli 1 dowodzą pewnej umowności podziału dokonanego przez Autorkę. Okazuje się, że wszystkie zamieszczone w niej fibule, mimo iż zostały zaliczone przez nią do różnych odmian, mają ten sam główny obszar występowania i można dla nich przyjąć to samo wczesne datowanie. Logiczną konsekwencją wydawałoby się pominięcie różnic w zdobnictwie i zaliczenie ich do jednej, nowo wydzielonej odmiany. System podziału zaproponowany przez K. Striwe wydaje się więc być mało precyzyjny. Przyjęcie natomiast jako głównego kryterium podziału cech konstrukcyjnych pozwoliłoby na dalsze połączenie wydzielonych przez nią odmian, co obrazuje tabela 2.

Zaproponowana przez autora recenzji nowa odmiana, zilustrowana tabelą 2, jest nieco bardziej niż odmiany wydzielone przez K. Striwe zwarta geograficznie i ograniczałaby się do obszaru oppidów czesko-morawskich oraz Bawarii i Badenii-Wirtembergii, zwłaszcza jeśli potraktować znaleziska z jej peryferii (Mirabeau – ze świątyni; Nohfelden-Bosen – z cmentarzyska) jako importy.

Fibule nauheimskie o wąskim kabląku, określone przez Autorkę jako grupa B (s. 51–56), zostały podzielone na 4 odmiany. Wydaje się jednak, że podobnie jak w przypadku fibul grupy A

Tabela 1. Terytorialny i chronologiczny główny obszar występowania fibul nauheimskich grupy A

Odmiany i pododmiany	Liczba egzemplarzy	Główny obszar występowania	Datowanie
A3.1	73	między Renem, Menem i Mozela + pn. Szwajcaria	wczesne
A4.1	8	między Renem, Menem i Mozela	późne
A5.1	35	między Renem, Menem i Mozela + pld. Francja	wczesne
A6.1	24	między Renem, Menem i Mozela	cały okres
A7.1	27	między Renem, Menem i Mozela	wczesne
A8.1	1	między Renem, Menem i Mozela	?
A11.1	17	między Renem, Menem i Mozela + wsch. Francja	wczesne

Tabela 2. Fibule nauheimskie z ażurowymi pochwawkami

Grupa	Stanowisko							Datowanie
		miejscość nieznana (wschodnie Alpy)	Man- ching	Strado- nice	Stare Hradisko	Breisach- Hochstetten (Badenia- Wirtembergia)		
A3.2								wczesne
A7.1	Nohfelden- -Bosen (zagłębienie Saary)			Strado- nice		Breisach- Hochstetten (Badenia- Wirtembergia)		wczesne
A11.5							Mirabeau (Burgundia)	?

klasyfikacja ta przeprowadzona została nieco zbyt szczegółowo. Na przykład grupy B4.5, 6, 7, 10 (zdobione na środku kabłąka ornamentem drabinkowym) składają się tylko z pojedynczych egzemplarzy, występujących przy tym wewnątrz obszaru rozprzestrzenienia całej grupy B4. Godne uwagi jest natomiast przyjęcie jako głównego wyznacznika podziału szczegółów konstrukcyjnych fibul (górną cięciwą) w przypadku grup B3.2 (fibule zdobione nacięciami wzdłuż krawędzi kabłąka) oraz B4.2 (okazy zdobione ornamentem drabinkowym). Wydaje się, że właśnie konstrukcja sprężyny powinna stanowić podstawę podziału grupy B, gdyż sama Autorka (s. 56) stwierdza, że „...warianty zdobnictwa zdają się nie podlegać podziałom regionalnym”.

Jeśli chodzi o fibule grupy C (s. 56–60), której głównym wyznacznikiem jest szerokość kabłąka, znacznie przekraczająca szerokość sprężyny, to egzemplarze o tak ukształtowanym kabłąku występują głównie w południowo-zachodniej Francji. Tworzą one bardzo zwartą pod względem konstrukcji grupę, niepotrzebny wydaje się więc tak drobiazgowy podział wewnętrzny, jak przeprowadzony przez Autorkę, tym bardziej, że większość pododmian tworzona jest przez pojedyncze egzemplarze (grupa C4.2–5; grupa C5.1–5), których jedynym wyznacznikiem jest ornament występujący na kabłąku.

Te same zastrzeżenia odnieść można do pozostałych grup (s. 61–73): grupa D (fibule o bardzo szerokim kabłąku), E (fibule o szerokim, prosto ściętym w przedniej części kabłąku), F (okazy o kabłąku rozszerzającym się skrzydełkowo przy sprężynie), G (fibule z pełną pochawką zaopatrzoną w mały otwór), H (fibule o ząbkowato wycinanej przedniej części kabłąka – forma szczególna, reprezentowana tylko przez 4 egzemplarze z Hiszpanii), I (żelazne fibule nauheimskie), J (fibule żelazne o wąskim kabłąku), K (okazy żelazne o kabłąku rozszerzającym się skrzydełkowo przy sprężynie – reprezentowane przez jeden tylko egzemplarz) oraz L (fibule nauheimskie wykonane ze srebra).

W celu uproszczenia klasyfikacji typologicznej, dla grupy D najwłaściwsze byłoby połączenie jej z grupą C, gdyż granica między „kabłąkiem szerokim” a „bardzo szerokim” jest w przedstawionej przez Autorkę bazie źródłowej mało wyraźna, grupy te mają również bardzo podobny zasięg.

Przyjęcie jako głównego kryterium podziału szczegółów konstrukcyjnych fibul pozwoliło K. Striewe na wyodrębnienie kilku grup charakterystycznych dla poszczególnych obszarów. Grupa E występuje przede wszystkim w północnej Italii i przyległych obszarach alpejskich; grupa F koncentruje się głównie na obszarach północnej Szwajcarii; okazy grupy G (pełna pochawka z małym otworem) rozpowszechnione były na obszarach wschodnioalpejskich.

Zastosowanie kryterium surowca użytego do produkcji fibul (żelazo) umożliwiło tylko w niektórych przypadkach ustalenie pewnych regionalnych odrębności. Fibule grup I oraz J charakteryzują przede wszystkim kulturę oppidów wschodnioceltyckich i sąsiednie obszary Germanii (importowane okazy z obszaru kultury przeworskiej). Jedyny egzemplarz zaliczony do grupy K powinien być raczej połączony z grupą F i traktowany jako jej lokalne naśladownictwo.

Okazy srebrne połączone w grupę L, stanowiące raczej zbiór form szczególnych i nie tworzące spójnej całości, należałoby także zaliczyć do innych grup.

Następny III rozdział książki (s. 73–90) poświęcony jest analizie fibul późnolateńskich podobnych do typu Nauheim, określanych przez Autorkę mianem „typów”, w przeciwieństwie do używanego przy podziale fibul nauheimskich określenia „grupa”. Fibule te schematem konstrukcji (czterozwojowa sprężyna z dolną cięciwą, przynajmniej częściowo trójkątny wydłużony kabłąk) zbliżają się do typu nauheimskiego, można je więc traktować w wielu przypadkach jako jego warianty i „derywaty”. Nazwy niektórych typów funkcjonują już od dawna w literaturze przedmiotu, pozostałe zostały zaproponowane przez Autorkę.

Jako pierwsze omówione zostały brązowe fibule typu Lauterach⁴, charakteryzujące się kabłąkiem w formie wąskiej sztabki, rozszerzającej się trójkątnie w przedniej części. Tego rodzaju egzemplarze występują głównie nad górnym Renem, w przeciwieństwie do ich żelaznych odpowiedników, charakterystycznych przede wszystkim dla obszaru oppidów wschodnioceltyckich.

Wykonane z brązu fibule o sztabkowatym kabłąku, rozszerzającym się w przedniej części w ozdobną płytkę, nazwane zostały przez Autorkę od eponimicznego stanowiska w Hesji mianem typu Amöneburg. Nie tworzą one, jej zdaniem, zwartej grupy i traktowane są jako formy szczególne. Podobieństwo wszystkich egzemplarzy sugerowałoby jednak ich pochodzenie wręcz z tego samego warsztatu, co w powiązaniu ze sporadycznym występowaniem poszczególnych okazów na znacznym obszarze od południowej Francji aż po Hesję mogłoby dostarczyć interesujących przesłanek do dyskusji na temat funkcjonowania w okresie lateńskim wędrownych rzemieślników, przemieszczających się z miejsca na miejsce wraz ze swoim warsztatem⁵.

Cechą charakterystyczną następnego z omawianych przez K. Striewe typów – typu Manching – są boczne występy oraz poprzeczki w środkowej części trójkątnego kabłąka. Tak ukształtowane fibule występują przede wszystkim w *oppidum* w Manching oraz na sąsiednich obszarach nad górnym Renem.

Jako typ Biewer określone zostały przez Autorkę fibule zdobione na kabłąku plastycznymi guzkami i wałkami, występujące sporadycznie na znacznych obszarach Europy od Hiszpanii i południowej Francji, poprzez północną Italię, aż po Niemcy i Czechy.

Typ Stabio, już wcześniej zdefiniowany w literaturze archeologicznej, nawiązuje wyraźnie do grupy E fibul nauheimskich, ma bowiem podobne poprzeczne ścięcie przedniej części kabłąka oraz taki sam obszar występowania (północna Italia i przyległe tereny alpejskie). Dla tych samych obszarów charakterystyczny jest również typ Giubiasco, którego wyznacznikiem jest obecność na kabłąku czworokątnej ozdobnej płytki, oraz typ Cenisola⁶.

Dla obszaru oppidów wschodnioceltyckich charakterystyczne są żelazne fibule z pierścieniem na kabłąku, znane tylko z 3 oppidów: Manching, Stradonice, Staré Hradisko, jak również wykonane z żelaza, o płaskim, daszkowatym w przekroju kabłąku, fibule typu Stradonice.

⁴ Jako pierwszy nazwy tej użył R. Gebhard, *Die Fibeln aus dem oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching*, t. 13: 1991.

⁵ Jako analogię z okresu rzymskiego można tu wskazać koncepcję przedstawioną przez J. Wernera (*Danceny und Brangstrup. Untersuchungen zur Cernjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnestr und zu den Reichtumszentren auf Fünen*, „Bonner Jahrbücher”, t. 188: 1988, s. 256–260, 275), oraz C. von Carnap-Bornheima (*Neue Forschungen zu den beiden Zierscheiben aus dem Thorsberger Moorfund*, „Germania”, t. 75: 1997, z. 1, s. 97–99), dotyczącą funkcjonowania w lokalnym środowisku wysoko wyspecjalizowanych obcych rzemieślników. Pewne przesłanki przemawiają również za występowaniem migracji rzemieślników w okresie lateńskim (E. Nylén, *Völkerwanderungen in Makro- und Mikroformat. Wanderungen von und zu der Ostseekultur mit dem Gundestrupkessel und dem Havorrning exemplifiziert. Die Gotenfrage in neuem Licht mit archäologischem Hintergrund*, [w:] *Peregrinatio Gothica*, Universitets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, nr 14, t. III: 1992, s. 173–174).

⁶ Typ Stabio: E. Ettliger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, 1973, s. 34; typ Giubiasco: J. Werner, *op. cit.*, s. 180–181; typ Cenisola: tenże, *op. cit.*, s. 179–180, lista B.

Wyłącznie na półwyspie Iberyjskim oraz w Italii występują fibule typu Telamon, dość odległe jednak od klasycznego wzorca fibul nauheimskich.

Na zakończenie rozdziału III przedstawione zostały, określone przez Autorkę jako typ Mandeure, brązowe i srebrne fibule zdobione plastyczną listwą wzdłuż kabłąka, a także cały szereg form szczególnych, nie mieszczących się w żadnej grupie taksonomicznej.

Analiza, jakiej poddane zostały w tym rozdziale poszczególne typy fibul podobnych do typu Nauheim, obciążona jest tymi samymi kontrowersyjnymi założeniami teoretycznymi, co podział typologiczny przeprowadzony w rozdziale II. Przyjęcie motywów zdobniczych jako głównego kryterium podziału w obrębie typów powoduje niepotrzebne rozbudowanie typologii; nie prowadzi również do uzyskania nowych danych dotyczących rozprzestrzenienia i datowania tych okazów. Podział na dużą liczbę odmian, składających się zazwyczaj z pojedynczych egzemplarzy różniących się tylko drobnymi detalami ornamentu (np. typ Manching: odmiana 1.1 i 1.2; typ Stabio: 5 egzemplarzy – 4 odmiany; typ Cenisola: brak wyraźnych różnic między poszczególnymi odmianami), w przypadku typów odznaczających się dość zwartym zasięgiem geograficznym wydaje się być pozbawiony racjonalnych podstaw. Zastosowanie natomiast odmiennego kryterium selekcji, jakim jest wielkość fibul oraz kształt i umiejscowienie ozdobnej płytki na kabłąku, umożliwiło w przypadku fibul typu Giubiasco określenie istotnych regionalnych odrębności i wydzielenie dwóch stref występowania: małe fibule typu Giubiasco występują głównie na obszarze nad Renem i Dunajem, natomiast fibule duże, odpowiadające klasycznemu wzorcowi typu są charakterystyczne przede wszystkim dla północnej Italii i przyległych obszarów alpejskich.

W rozdziale IV wszystkie wydzielone przez Autorkę grupy uszeregowane zostały geograficznie.

Rozdział V (s. 93–157) otwiera część analityczną pracy. Baza źródłowa została w nim poddana gruntownej analizie wewnątrz 18 regionów geograficznych, odpowiadających regionom wydzielonym wcześniej przez Autorkę w rozdziałach poświęconych typologii.

Jako pierwszy scharakteryzowany został rejon między Renem, Menem i Mozela, z którego znane są dotychczas 342 fibule nauheimskie (108 z osad, 205 z grobów). Po wyczerpującym omówieniu stanu badań oraz bazy źródłowej, dogłębnej analizie poddane zostało wyposażenie grobowe. Kolejno zostały tutaj scharakteryzowane fibule, ozdoby i części stroju, narzędzia, monety, broń oraz ceramika. Współwystępowanie fibul nauheimskich z określonymi kategoriami wyposażenia grobowego, sporadyczne zaś z bronią (tylko jeden pewny przypadek – Wederath, grób 203)⁷, jak również wyniki (bardzo nielicznych) analiz antropologicznych pozwalają Autorce określić je jako wyznacznik grobów kobiecych.

Szczególnie dużo uwagi poświęciła K. Striwe problemowi chronologii, zarówno względnej, jak i absolutnej. We wszystkich dotyczących omawianego obszaru systemach chronologicznych fibule typu Nauheim odpowiadają mniej więcej ponadregionalnej fazie LTD1. W systemie chronologicznym A. Mirona fibule te pojawiają się w fazie LTD1b i występują jeszcze w początkach fazy LTD2a⁸. Taki pogląd Autorka podaje ostrożnie w wątpliwość, sugerując możliwość występowania grobów z fibulami nauheimskimi, które można by było paralelizować jeszcze z fazą LTD1a. A. Haffner natomiast umieszcza fibule nauheimskie w wydzielonym przez siebie horyzoncie 3 jeszcze razem z fibulami o konstrukcji środkowolateńskiej, jak również z fibulami późnolateńskimi. Horyzont 4 Haffnera obejmuje oprócz fibul nauheimskich już tylko fibule o konstrukcji późnolateńskiej⁹.

Przeprowadzona na s. 110 ryc. 41 seriacja grobów zawierających fibule nauheimskie pozwala, zdaniem Autorki, na wydzielenie dla analizowanego obszaru dwóch odcinków czasowych, nazwanych „wczesnym” i „późnym” (Rhein-Main-Mosel-Gebiet „früh” und „spät”). Porównanie ich z istniejącymi systemami chronologicznymi pozwala stwierdzić, że odcinek „wczesny”

⁷ Pozostałe groby zawierające oprócz fibul typu Nauheim również broń (Adenbach, Bad Nauheim, „grób 38”) nie zostały przebadane antropologicznie, uzasadnione wątpliwości budzi również zwartość tych zespołów.

⁸ A. Miron, *op. cit.*

⁹ A. Haffner, *op. cit.*

obejmuje jeszcze częściowo fazę D1a Mirona lub horyzont 3 Haffnera. Odcinek „późny” sięgały fazy D2a lub początków horyzontu 5. W datowaniu absolutnym są jednak pewne różnice. Horyzont 4 Haffnera odpowiada okresowi od około 100 do około 50 r. p.n.e. Miron datuje fazę D1b na lata mniej więcej 120–85 p.n.e., faza D2a trwa, jego zdaniem, do około 55 r. p.n.e. Okres używania fibul nauheimskich obejmowałby więc co najmniej około 70 lat.

Wielką zaletą opracowania fibul z obszaru położonego między Renem, Menem i Mozelą są liczne, bardzo czytelne zestawienia tabelaryczne, znakomicie ułatwiające orientację w bogatym materiale źródłowym.

Według podobnego schematu jak użyty dla wyżej scharakteryzowanego rejonu, poddane zostały przez Autorkę analizie znaleziska z kolejnych obszarów: B) Szampanii – Ardenów; C) północnej Szwajcarii i rejonu górnego Renu; D) wschodniej Francji; E) południowej Francji; F) północno-wschodniej Francji i Belgii; G) centralnej Francji; H) zachodniej Francji; I) północnych Niemiec; J) Bawarii; K) Czech i Słowacji; L) Polski; M) północnej Italii i południowych stoków Alp; N) wschodnich Alp; O) Półwyspu Iberyjskiego. Na szczególną uwagę zasługują jednak tylko niektóre z nich, mogą one bowiem dostarczyć nowych impulsów do dyskusji o datowaniu i rozprzestrzenieniu fibul nauheimskich.

Z obszaru północnej Szwajcarii pochodzi 339 fibul. W przeważającej części są to znaleziska z kompleksowo przebadanych oppidów (przede wszystkim Bern-Engehalbinsel, Basel-Gasfabrik, Basel-Münsterhügel) i stwarzają doskonałe możliwości badań chronologicznych. Ich stratyfikacja została więc potraktowana przez Autorkę bardzo szczegółowo.

Problem końca zasiedlenia osady Basel-Gasfabrik i początków zasiedlenia *oppidum* Basel-Münsterhügel może rzucić wiele światła na kwestię okresu użytkowania fibul nauheimskich, obydwie osady dostarczyły bowiem dużych ich serii. Na stanowisku Münsterhügel występują przy tym praktycznie te same grupy fibul. Horyzont Basel-Gasfabrik zawiera oprócz fibul nauheimskich fibule (niezbyt jednak liczne) o konstrukcji środkowolateńskiej, w horyzoncie Basel-Münsterhügel występują już tylko fibule nauheimskie oraz fibule miseczkowate i A65 (razem występują tylko w warstwie 2 *oppidum*, w warstwie 3 pojawiają się już tylko fibule młodsze). Autorka przyjmuje za A. Furger-Gunti rok 58 p.n.e. jako datę wymiany osadnictwa¹⁰. Niezależnie jednak od możliwości istnienia fazy równoczesnego użytkowania obydwu osad lub przyjęcia innej daty wymiany osadnictwa¹¹, fibule nauheimskie musiały być używane jeszcze długo w głąb fazy LTD2.

Region wschodniej Francji dostarczył interesujących dat absolutnych dla okresu występowania omawianego typu fibul. Ze stanowiska Etival-Clairefontaine, La Pierre d'Appel pochodzą daty ¹⁴C 60–50 r. p.n.e., uzyskane dla warstwy III (horyzontu zniszczenia), zawierającej oprócz fibul nauheimskich resztki rzymskiej katapulty oraz liczne pociski. W warstwach starszych, fibulom analizowanego typu towarzyszyły amfory Dressel 1A i 1B oraz ceramika Campana A5 lub B5 (warstwa II), jak również małe fibule typu Giubiasco oraz ceramika Campana A36 (warstwa III). Warstwa najmłodsza – I (niveau I) – nie zawierała już fibul typu Nauheim. Przynajmniej dla tego jednego stanowiska można więc przyjąć okres wojny galijskiej jako koniec użytkowania tych fibul.

Wykopaliska w Besançon, na stanowisku Parking de la Mairie, dostarczyły dat dendrochronologicznych 120–40 r. p.n.e. dla trzech pierwszych faz zasiedlenia osady (1a-1c). W fazie 1a fibule nauheimskie występują jeszcze razem z fibulami o konstrukcji środkowolateńskiej, w fazie II towarzyszą im już fibule typu Aucissa i „geschweifte”.

¹⁰ A. Furger-Gunti, *op. cit.*

¹¹ Zdaniem W.E. Stöckli (*Römer, Kelten und Germanen. Probleme von Kontinuität und Diskontinuität zur Zeit von Caesar und Augustus zwischen Hochrhein und Rheinmündung*, „Bonner Jahrbücher”, t. 193: 1993, s. 125–126), tezy o okresie równoczesnego użytkowania osad Gasfabrik i Münsterhügel nie można na obecnym etapie badań udowodnić archeologicznie. Możliwe jest tylko wykazanie kontynuacji osadnictwa i braku wyraźnego przełomu kulturowego. S. Rieckhoff, *op. cit.*, s. 118–120, wskazuje, że koniec osady Gasfabrik i początek *oppidum* Münsterhügel można równie dobrze wiązać z datą 44 r. p.n.e. i założeniem *Colonia Raurica*. Jej zdaniem nie można również wykazać kontynuacji osadnictwa na obydwu osadach.

Równie ważny dla problemu datowania omawianych fibul jest region południowej Francji. Stratygrafia kompleksowo przebadanej osady w Nages (wschodnia Langwedocja) pozwala stwierdzić, że fibule nauheimskie występowały tu głównie w fazie III (Nages III moyen), datowanej na lata 70–30 p.n.e. W fazie najmłodszej (III final), obejmującej okres 30–10 r. p.n.e., fibule te już nie występują. Datowanie warstwy III potwierdzają również znalezione w niej monety rzymskie, których daty emisji zamykają się w latach 84–48 p.n.e.

Datowanie fibul typu Nauheim z Nages odpowiada, zdaniem Autorki, całkowicie głównemu okresowi ich występowania w całej południowej Francji, określonym jako „... das zweite Drittel des 1. Jahrhunderts v. Chr.”

Duże znaczenie dla badań nad fibulami nauheimskimi mają znaleziska z Bawarii. Punktem wyjścia dla rozważań chronologicznych dotyczących tego regionu jest dla Autorki fibula pochodząca z „Viereckschanze” z Fellbach-Schmidlen, znaleziona w studni. Drewno użyte do jej budowy zostało wydатовane dendrochronologicznie na 123 r. p.n.e. Wypełnisko studni stanowi materiał charakterystyczny dla fazy LTD1, można się więc liczyć z początkami tej fazy około uzyskanej daty, naturalnie, jeśli przyjmiemy krótki okres użytkowania tego obiektu zgodnie z jego pierwotnym przeznaczeniem.

Z *oppidum* Manching oprócz fibul o konstrukcji środkowolateńskiej pochodzi bardzo liczna seria fibul nauheimskich oraz innych fibul o konstrukcji późnolateńskiej, jak również niewielka liczba fibul miseczkowatych i A65. Spektrum fibul znalezionych w Manching wykazuje znaczne różnice w porównaniu ze zbiorami fibul z innych osad w Bawarii, na *oppidum* tym występują bowiem liczne, nie znane z innych osad typy (np. typ Manching, fibule z pierścieniem na kabłąku, grupa B). Fakt ten można tłumaczyć z jednej strony wcześniejszym porzuceniem osad bawarskich (przypadającym na okres przed końcem istnienia *oppidum* Manching), z drugiej zaś strony rolą, jaką odgrywało to *oppidum* w funkcjonującej w okresie lateńskim w Europie sieci szlaków komunikacyjnych i wymiany handlowej. Koniec użytkowania fibul nauheimskich zbiega się z zakończeniem istnienia *oppidum*. Autorka, mimo licznych kontrowersji dotyczących daty jego upadku, opowiada się za datą niewiele późniejszą od końca fazy LTD1, a więc przypadającą około połowy I w. p.n.e.

Z obszaru Polski znana jest niewielka liczba fibul nauheimskich, jednak z oczywistych względów uwagi Autorki są dla polskiego czytelnika bardzo istotne. Oparcie się głównie na pracach R. Hachmanna i T. Dąbrowskiej¹² przynosi w efekcie pewne jej zaniżenie. Autorka nie uwzględnia znalezisk z obszaru kultury oksywskiej, które co prawda zostały przez T. Dąbrowską przedstawione na mapie¹³, jednak bez niezbędnych odsyłaczy do literatury. Nieznajomość całości bazy źródłowej jest w pewnej mierze zrozumiała z racji bariery językowej. Liczba fibul nauheimskich nie ogranicza się jednak tylko do 12 egzemplarzy z obszaru kultury przeworskiej. Jako przykład można tu podać okazy ze Strobina oraz z Pikul¹⁴. Niepełna kwerenda źródłowa, być może wynikająca z pewnej „peryferyjności” obszaru Polski w stosunku do głównych zagadnień pracy, pobudza również do postawienia na marginesie niniejszych rozważań pytania, w jakiej mierze dane liczbowe uzyskane przez Autorkę dla innych regionów odpowiadają rzeczywistości, a w jakiej są efektem stanu znajomości źródeł?

Datowanie okazów pochodzących z obszaru Polski na fazę przejściową A2/A3 oparła Autorka na pracach T. Dąbrowskiej (1988 a, b); znaleziska te nie wnoszą jednak nic nowego do problematyki ogólnej chronologii typu Nauheim.

¹² R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, t. 41: 1960, s. 1–276; T. Dąbrowska, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia-zasięg-powiązania*, Warszawa 1988; taż, *Bemerkungen zur Entstehung der Przeworsk-Kultur*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 63: 1988, s. 53 nn.

¹³ Por. T. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 55, ryc. 1.

¹⁴ Strobin: B. Abramek, *Wielookresowe cmentarzysko ciałopalne w Strobiniu na stanowisku 4 w województwie sieradzkim*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 2: 1985, s. 56, tabl. XIV: 6; Pikule: K. Garbacz, *Nowe materiały do poznania kultury przeworskiej – Pikule, st. 2, gm. Janów Lubelski, woj. Tarnobrzeg*, [w:] *Kultura Przeworska*, J. Gurba, A. Kokowski red., t. 1: Lublin 1994, s. 148, ryc. 7: e.

Dość specyficznym spektrum fibul charakteryzuje się region północnej Italii. Występują tu głównie fibule o szerokim, prosto ściętym w przedniej części trójkątnym kabląku (grupa E), oraz typy Stabio, Cenisola i Giubiasco, dość rzadkie są natomiast fibule „klasycznego” typu nauheimskiego. Fibule te z racji swojej odrębności nie wpływają na obraz ogólnej chronologii typu Nauheim i datowane są lokalnie na fazę Ornavaaso II, odpowiadającą w ogólnych zarysach pierwszej połowie I w. p.n.e. Datowanie takie potwierdzają również groby, w których prócz fibul znaleziono monety rzymskie.

Na uwagę zasługują również występujące w północnej Italii groby zawierające poza fibulami nauheimskimi broń: Ornavaaso – San Bernardo, grób 50; Solduno, grób J28, Mariano al Brembo. W pierwszym z nich wystąpił miecz typu środkowolateńskiego, pozostałe zawierały miecze późnolateńskie. Sprzeczność między wyposażeniem typowo męskim, jakim jest broń, a fibulami charakteryzującymi pochówki kobiece Autorka próbuje tłumaczyć – przy braku analiz antropologicznych – możliwością pochówków podwójnych lub wyposażeniem określonym przez nią jako „ofiara wdowia” – „pochówek wdowi” (Witwenopfer).

Rozdział VI (s. 157–169), zamykający pracę, zatytułowany jest *Syntezy ponadregionalne*.

Jako główne centrum występowania klasycznych fibul nauheimskich Autorka określa obszar południowej Francji aż po północne Alpy oraz tereny nadreńskie. W przeciwieństwie do nich obszar północnej Italii oraz rejon wschodnich Alp jest ubogi w formy „klasyczne”; fibule na tych terenach wykazują silnie rozwiniętą odrębność lokalną i występują tam głównie specyficzne formy. Problem, czy na głównym obszarze występowania fibul nauheimskich można wydzielić mniejsze skupiska tych ostatnich tylko ze względu na występowanie na tych przedmiotach motywów zdobniczych, pozostaje raczej, wbrew sugestiom Autorki, kwestią otwartą. W materiale archeologicznym potwierdzone jest jedynie zgrupowanie okazów wykonanych z żelaza w strefie oppidów wschodnioceltyckich. Zastosowanie jako kryterium podziału cech konstrukcyjnych fibul pozwoliło Autorce na ściślejsze zdefiniowanie zasięgu rozprzestrzenienia niektórych grup: grupa C występuje przede wszystkim w południowo-zachodniej Francji; grupa F koncentruje się w północnej Szwajcarii.

Chronologia fibul typu Nauheim obejmuje w przybliżeniu okres pierwszej połowy I w. p.n.e., co potwierdzają liczne daty absolutne (zarówno ¹⁴C jak i dendrochronologiczne), uzyskane dla wielu stanowisk rozmieszczonych na całym obszarze rozprzestrzenienia tych fibul. Współwystępowanie fibul nauheimskich z określonymi kategoriami zabytków (głównie z amforami Dressel 1A w rejonie północnoalpejskim oraz Dressel 1B w południowej Francji), jak również stratygrafia osady w Nages pozwoliły Autorce na wysunięcie przypuszczenia, że większość okazów z południowej Francji należałoby datować na okres nieco późniejszy niż egzemplarze znane ze strefy północnej.

Tabela 3. Okres używania fibul nauheimskich

Stanowisko	Nages (Francja płd.)	Etival-Clairefontaine (Francja wsch.)	Besançon (Francja wsch.)	Fellbach-Schmidlen (Bawaria)
Chronologia	70–40 r. p.n.e.	koniec używania 60–50 r. p.n.e.	120–40 r. p.n.e.	po 123 r. p.n.e.

Różnice w datowaniu, jak również występowanie na obszarach nadreńskich i w północnych Alpach grup fibul ornamentowanych motywami zdobniczymi nie pojawiającymi się w południowej Francji (co jednak może wynikać ze zbyt szczegółowego podziału typologicznego) są dla Autorki podstawą do przedstawienia tezy o pochodzeniu fibul typu Nauheim z obszarów nad górnym Renem. Tym samym podaje ona w wątpliwość przeważający dotychczas w literaturze przedmiotu pogląd o pochodzeniu tych fibul z *Galia Narbonensis*.

W ostatniej części pracy zamieszczone zostały liczne zestawienia tabelaryczne znalezisk grobowych zawierających fibule nauheimskie, uporządkowane według regionów geograficznych, oraz bardzo obszerny katalog.

Na zakończenie niniejszych uwag należy stwierdzić, że mimo przyjęcia przez K. Striewe nie w pełni przekonujących założeń teoretycznych podziału typologicznego, jej praca odznacza się wielką starannością metodyczną. Uwagi krytyczne dotyczą głównie typologicznych aspektów pracy – zaprezentowana próba klasyfikacji jest w wielu punktach dyskusyjna. Podkreślenia wymaga również znaczenie recenzowanej monografii jako obszernego zarysu stanu badań, katalogu dokumentującego znaleziska praktycznie z całej Europy oraz znakomitej podstawy (w części analitycznej) do wszelkich przyszłych badań tej kategorii źródeł. Sposób i staranność, z jaką opracowany został materiał, wskazują na rzetelność i solidność warsztatu badawczego.

Piotr Łuczkiwicz

Striewe, K. Les sources archéologiques de l'Europe préhistorique. Paris: CNRS, 1984, 304 p., 100 fr.

W 1984 roku po raz pierwszy w języku polskim w wydawnictwie archeologicznym w Warszawie – Instytut Archeologii i Etnologii PAN – ukazała się monografia K. Striewe – Les sources archéologiques de l'Europe préhistorique. Jest to praca, która ma być nie tylko źródłem informacji, ale przede wszystkim narzędziem do pracy naukowej. Wskazuje ona na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać. Wskazuje również na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać. Wskazuje również na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać. Wskazuje również na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać.

Praca ta jest przeznaczona dla wszystkich, którzy interesują się historią i archeologią. Jest to praca, która ma być nie tylko źródłem informacji, ale przede wszystkim narzędziem do pracy naukowej.

Monografia jest napisana w sposób jasny i zrozumiały. Jest to praca, która ma być nie tylko źródłem informacji, ale przede wszystkim narzędziem do pracy naukowej. Wskazuje ona na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać.

W pracy K. Striewe, we wprowadzeniu podjęto próbę podziału prehistorii na trzy okresy: paleolityczny, mezolityczny i neolityczny. Jest to praca, która ma być nie tylko źródłem informacji, ale przede wszystkim narzędziem do pracy naukowej. Wskazuje ona na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać.

Wskazuje ona na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać. Wskazuje również na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać. Wskazuje również na kierunki badań i problemy, które należy rozwiązać.